

ESKİ TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARININ SINIFLANDIRILMASI*

Hayati DEVELİ¹

ÖZET

XI. yüzyıl Oğuzcanın batıya, Anadolu'ya kitlesel olarak girdiği yüzyıldır. XIII. yüzyıldaki yeni göç dalgaları Oğuzcanın Anadolu'daki varlığını perçinledi. Bu makalede bu hususlar da dikkate alınarak Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ağız, Eski Türkiye Türkçesi, göç, dil.

CLASSIFYING OF OLD TURKIYE TURKISH DIALECTS

ABSTRACT

Oguz Language was began to speak in Front Asia in 10th century. 11st century was the time when Oguz language came to Anatolia with the lagre masses. In 13rd century new migration made strong Oguz language in Anatolia. In this article it will emphasized classifying of Ol Turkiye Turkish dialects with these features.

Key Words: Dialect, Old Türkiye Turkish, migration, language.

Oğuzca, X. yüzyıldan itibaren Öncasya'da konuşulmaya başlandı. XI. yüzyıl Oğuzcanın batıya, Anadolu'ya kitlesel olarak girdiği yüzyıldır. XIII. yüzyıldaki yeni göç dalgaları Oğuzcanın Anadolu'daki varlığını perçinledi. Bir coğrafi adlandırma olarak "Anadolu" tabirinin ihata sahasını biraz daha genişletip Azerbaycan, Irak ve Suriye'nin bir kısmını da katacak olursak Oğuzcanın XI. – XIII. yüzyıllar arasındaki coğrafyasını da elde etmiş oluruz.

¹ Prof. Dr., Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

Bu geniş coğrafyada Farsça, Arapça, Ermenice ve Rumca gibi yerel edebî dillerle karşılaşan Oğuzcanın Kaşgarlı Mahmut'un bize ana hatlarıyla tanıttığı dilden farklılaşması kaçınılmaz idi. Bir dilin değişmesinde temel etkenler olan zaman ve coğrafya, Oğuzcanın hem eşzamanlı hem de art zamanlı farklılaşmasına yol açtı.

Oğuzca bir taraftan coğrafi şartların ve zaman'ın etkisiyle farklı "ağız"lara bölünüp gelişirken bir taraftan da bu ağızlar kendi içlerinde birleşerek bir kaç "standart" etrafında toplanmışlardır. 21. yüzyıldan geriye doğru baktığımızda yazılı metinlerden tespit edebildiğimiz kadarıyla Oğuzcanın iki büyük standart oluşturduğunu görmekteyiz. Bunlardan birincisine Türkiye Türkçesi, ikincisine ise Azerbaycan Türkçesi demektediriz. Her iki standardın oluşum tarihinin incelenebilmesi için metinlerin özelliklerinin geriye doğru takibi gerekmektedir. 13. yüzyıldan başlayarak ilk metinlerin hangi alt-ağız özelliklerini gösterdiklerinin tespiti dilbilimsel bir dil tarihi çalışmasının ortaya konulabilmesi için kaçınılmazdır.

13.-15. yüzyıllarda Anadolu üretilen Türkçe metinlerdeki ağız özelliklerini tanımlayıp isimlendirmenin bazı güçlükleri vardır. Bunları şöylece sıralayabiliriz :

a) Genelde "yazı"nın ağız bilimi araştırmalarındaki güçleştirici etkisi yanında Arap yazısının Türkçe ünlüleri göstermedeki yetersizliği, alfabenin fonemleri temsil konusunda belli bir standarda kavuşmamış olması.

b) Metinlerin tarihlendirilmesi. Birçok metnin üretildiği tarih belli değildir. Açıkça zikredilmediği zaman ketebe kaydındaki tarih telif tarihi de olabilir, istinsah tarihi de.

c) Metnin hangi bölgenin "ağız"ıyla yazıldığının anlaşılması. Metnin müellif hattı olduğu kesin olarak tespit edilebiliyorsa işimiz nispeten kolaylaşır. Bu sefer de karşımıza müellifin nereli olduğu sorusu çıkar. Nisbe'ler her zaman müellifin doğduğu ve dilsel olarak ait olduğu ağız bölgesini göstermeyebilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

Bununla birlikte 13. – 15. yüzyıllara ait metinleri incelerken bunların verilerinin öncelikle kendi içlerinde değerlendirilmesi gerekir. Eğer bir metinde herhangi bir fonemin veya morfemin farklı şekilleri varsa bunlar sayısal olarak değerlendirilmeli; baskın özellikler bir araya getirilerek o metnin "dil"i tanımlanmalıdır. Baskın şekillerin yanında sadece birkaç defa geçen şekilleri değerlendirme dışı bırakmak en iyisidir; zira çoğu zaman bu istisnai şekillerin bir dilsel gelişme veya sadece istinsah hatası yahut da bir müstensih karışması olup olmadığını güvenli bir şekilde tespit edemeyiz. Bu metotla verileri toplar ve sınıflarsak müellif veya müstensihten bağımsız olarak metnin temsil ettiği "ağız grubunu" belirlemiş oluruz. Eğer müellif veya müstensih hakkındaki genel bilgilerimiz bize yer tayini imkânı da veriyorsa elimizdeki "ağız grubu"nun hangi bölgede konuşulduğunu belirleyip bunun sonraki dönemlerle bağlantısını sağlayabiliriz.

Standart Eski Türkiye Türkçesi

13-15. yüzyıllar arası Anadolu Türkçesi ile ilgili yaklaşık yüzyıldır sürdürülen çalışmaların ortaya koyduğu veriler ışığında "standart" bir Eski Türkiye Türkçesinden (= SETT) söz edilebilir.² Aşağıda bu çalışmaların ortaya koyduğu verileri özetleyecek, sonra da bazı alt-ağız gruplarına temas edeceğiz.

1. i/e : Başta elif+ye, kelime içinde ye harfiyle yazılan bir /é/ (veya /i/) fonemi yaygındır : *biş, di-mek, gice, gidü, il, irte, it-mek, vir-mek, yig, yıl, yit-mek* vs.

2. /t/ > /d/ : Ön ünlüler yanında kelime başında /d/ standart olmakla birlikte, art ünlüler yanında kelime başında ikili bir durum vardır :

dek, der, ditre-, deniz, demür, degme, depe, dil, dil, dip, diri, diş, dükün, dükeli vs.

² Türkoloji literatüründe "karışık dilli" olarak adlandırılan eserlerin dili, spekülâtif bir konu olduğu için bu tanımın dışında tutulmalıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

taş ~ daş, tağ ~ dağ, tokuz ~ dokuz, toprak ~ doprak, tamu ~ damu vs.

3. /k/ > /h/ : Kelime başında /k/ standarttır : *kanı, kanğı, kanda, kancaru, kaçan, kamu* vs.

Yazı dilinde kelime içinde ve sonunda da /k/'lar standart olup bunun belli başlı istisnası *dahı* kelimesidir.

4. /b/ > /m/ : Şahıs ve işaret zamirlerinde görülebilen bu değişimde, standart Eski Türkiye Türkçesi başta /b/'yi korumaktadır: *ben, baña, biz, bu, buña*.

5. /b/ > /v/ : Kelime başındaki bu sızıcılık Eski Türkiye Türkçesi için standarttır. Bu gelişme şu kelimelerde görülmektedir : *var, var-mak, viribi-mek*.

6. Dil uyumu : SETT'de kelime tabanına ek getirilirken dil uyumu gözetilmektedir. Bunun başlıca istisnası *-iken* zarfıil ekidir. Türkçe kelimelerde bu uyumun kesin oluşu göz önünde tutularak Ar. ve Farsça kelime tabanlarına getirilen eklerin de uyuma göre getirildiğini, böylece kimi alıntı kelime tabanlarında da dil uyumunun gerçekleştiği kabul edilmelidir : *dânişmand+lık, comard+lık, fakır+lık, latıf+rak, salamat+lık* vs.

7. Dudak uyumu : SETT, Kelime tabanlarında ve eklemede dudak uyumları açısından genel bir "yuvarlaklaşma" temayülündedir. Kelime sonundaki /g/, /ğ/ fonemlerinin düşmesi veya ünlünün çevresindeki dudak ünsüzleri bu yuvarlaklaşmanın sebepleri arasındadır: *bilü, kapu, saçü, saru, sevü, yapu, demür, tapu, kirpük* vs.

SETT'in ekleri fonolojik açıdan üç grup hâlinde incelenebilir :

a) {I} sınıfı eklerin ünlüleri daim düz/dardır : +(s)I, +(y)I, +IIK, +(I)ncI, +mI, -(I)l-, -(I)n-, -(I)ş-, +sIz, -IsAr, -dI, -mIş, -GIİ, -(I)ncA, -IcAK.

b) {U} sınıfı eklerin ünlüleri daima yuvarlak/dardır : +(n)Uñ, +(U)m, +(U)mUz, +(U)ñ, +(U)ñUz, +IU, +sUz, +cUK,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

+ArU, -GU, -(U)K, +vUz, +Uz, +dUr, -dUm, -dUñ, -dUK, -Ur, -sUn, -(U)ñ, -(U)ñUZ, -AlUm, -dUr-, -Up, -UbAn.

c) {A} sınıfı ekler dudak uyumu konusunun dışındadır : +(y)A, +dAn, +lAr vs.

7. İyelik ekleri : +(U)m, +(U)mUz, +(U)ñ, +(U)ñUz, +(s)I, +lArI.

8. Hâl ekleri : +(n)Uñ (ilgi), +(y)A (yönelme), +(y)I, +(n)I, +n (yükleme), +dA (bulunma), +dAn (ayrılma).

9. Şahıs zamirleri :

ben, benim, baña, beni, bende, benden

sen, seniñ, saña, seni, sende, senden

ol, anuñ, aña, anı, anda, andan

biz, bizüm, bize, bizi, bizde, bizden

siz, sizüñ, size, sizi, sizde, sizden

anlar, anlaruñ, anlara, anları, anlarda, anlardan

10. Şahıs ekleri

İyelik menşeli olanlar : +m, +ñ, +K, +ñUz. Bunlar görülen geçmiş zaman, şart (teklik birinci ve ikinci şahıslar, çokluk ikinci şahıs) ve istek (teklik birinci şahıs) çekimlerinde kullanılmıştır.

Şahıs zamiri menşeli olanlar : +vAn, +Am, +In; +vUz, +Uz, +sIn, +sIz.

11. Şimdiki zaman daha çok -A, -(U)r gibi eklerle teşkil olunur. -A yorı, -A tur- gibi sözdizimsel şekiller standartlaşmamıştır.

12. Gelecek zaman : SETT'de gelecek zaman morfemi -IsAr'dır.

13. Emir : -AyIn ~ -AyIm ~ -AyUm, -Ø ~ -GIl, -sUn, -AlUm, -(U)ñ, -(U)ñUz morfemleriyle teşkil olunmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

Eski Türkiye Türkçesinin Ağızları

Eski Türkiye Türkçesinin ağızları üzerindeki genel değerlendirmemizi esas olarak fonoloji düzleminde yapacağız. Bazı alt grupların belirlenmesinde morfolojik ve leksik verilerden de sınırlı olarak bahsedeceğiz.

Fonolojik düzlemde ele alacağımız hususiyetler şunlardır :

1. Dil uyumu, 2. /k/ > /h/ değişmesi, 3. /b/ > /m/ değişmesi, 4. gibi ~ bigi göçüşmesi, 5. /b/ > /p/ değişmesi, 6. /k/ > /g/ değişmesi,

1. Dil Uyumu :

Genel olarak Türkçede, özel olarak ise standart Eski Türkiye Türkçesinde Türkçe kelime tabanlarında ve eklemede dil uyumu sabit bir kuraldır: Çarh., Şeyyad., Süheyl., Miftah., Gunya., Kadı Burhaneddin., Hurşid., Marz., Nazm., Varka., İbn Kesir., Elferec., Fütûh., Şeyhî., Gülistan.

iken zarfı fiili bu uyuma bağlanmamıştır.

Kimi metinler dil uyumu konusunda bir alt ağız grubuna ait bulunmaktadır. Bunların başında ETT'nin ilk Türkçe metinlerinden olan Sultan Veled'in Türkçe şiirleri gelir. Bu metinde aşağıdaki ekler Türkçe kelime tabanlarına uyumsuz olarak getirilmektedir :

-mAK : *bilmağ, görmağ, gidermağ, görmağ, görmağa, içmağ, yémağ, sormege* (SVTM, & 82)³

-GİL : *bilgıl, dégıl, démegıl, étgıl, gelgıl, görmegıl, içgıl, isteğıl, işitmegıl, , sürgıl, vérgıl, algıl.*

Türkçe kelime tabanlarına eklemede yer yer dil uyumuna aykırı veriler sunan metinlerden biri de Aşık Paşa'nın Garibname'sidir : *eyledük. dutmek, olmak, bilmağ.*

³ Sultan Veled'in manzumelerini yayımlayan M. Mansuroğlu'nun gider-meh, gör-meh, iç-meh kelimeleri art ünlülü okumak da mümkündür.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

Günümüzde, Anadolu ağızlarının doğu grubunda da (Bingöl, Bitlis merkez, Diyarbakır, Elazığ, Muş, Urfa ile Kerkük ve Nahçıvan) benzer uyumsuzluklar söz konusudur : *evlenmah*, *geзмаға*, *geymah*, *görmağa*, *beklemağa*, *gezmah*, *gelduh*, *verduh* vs.

2. /k/ > /h/ değişmesi (Kelime içinde ve sonunda) :

Kelime içinde ve kelime sonunda 14. yüzyıl metinlerinde /k/'yı koruyanlar : Miftah., Varka., Gunya. Nazm. Fütuh., Şeyyad., Çarh.

Metinlerde *dahı* kelimesi standart olarak /h/ ile. Bunun yanında daha seyrek sıklıkla görülen ko|u, yo|sul, uy|u kelimeleri sızıcı ünsüzle karşımıza çıkabilmektedir. Nazm. ise hiç istisnasız /k/'lı şekilleri korur. Bu metin bilhassa da|ı yerine düzenli olarak da|ı ~ da|ı verisiyle /k/ > /h/ sızıcılaşmasını tanımayan bir alt-ağız grubuna ait edilmelidir. Eser'in 1332'de Hama'da (Suriye) tercüme edilmiş olması bu alt-ağız grubunun coğrafyası hakkında da bir delil olabilir. *da|ı* şeklini standart olarak kullanan bir başka metin de Elvan Çelebi.'dir.

15. yüzyıl metinlerinden *dahı* edatı standarttır. Marz.de kelime sonunda /k/ standart özellik olup istisnai olarak *yohsul* ve *yohsa* şekilleri geçer. Aynı metinde *yoğ* şekli istisnasız iken, *yoğsul* (1) şekli de tespit edilmiştir.

İbn Kesir.de de /k/ şekli standarttır. Bunun istisnaları *uyhu*, *yohsa* (2) ~ *yoğsa* (2), *yohsul* (1) ~ *yoğsul* (1)

Hurşid.'de *dahı* dışındaki istisnalar şunlardır : *ka|ı*- (pass.) ~ *ka|ı*- (2), *yuhu* (1)

Mukaddime.'de *dahı*'nın istisnası yoktur. *yohsa*, *yohsul*, *korhu*, *korh*- şekilleri istisnai olarak geçerken bütün bu örneklerin /k/'lı şekilleri daha sık geçmektedir.

Kemaliyye.de *dahı* dışında kelime içinde veya sonunda /k/ > /h/ değişmesi görülmez.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008

Bunun dışında kelime içinde ve sonunda /k/ > /h/ değişmesinin standart olduğu metinler de vardır. Bunların başında Kadı Burhaneddin. gelir. Bu metinde birkaç istisna dışında hem kelime tabanlarında hem eklerde /k/'lar /h/ olur : *çoh*, *ayruh*, *olduh*, *uzah*, *çih*- *yañah*, *yohsul*, *olıcah* vs.

Şeyhî'nin Divan'ında⁴ ve Hüsrev ü Şirin mesnevilerinde kuvvetli bir /h/'laşma temayülü vardır: *çoh*, *yoh*, *yazih*, *ırah*, *bırah*, *yohsul*, *uyhu*, *kohu*, *arha*, *ahıt*-, *oh*, *yah*- gibi. Ancak aynı metinde *artuk*, *aşnuğ*, *ayruk*, *barmağ*, *buyruk*, *dağ*-, *kabak*, *kakı*-, *konuk*, *okı*-, *otak*, *sakın*, *tayağ*, *yayağ* gibi patlamalı ünsüzün korunduğu örnekler de vardır.

Böyle ikili örnekler veren bir başka metin de Elferec.dir. Bu metinde *ağsur*-, *ohşa*-, *turah*, *yohsa*, *yohsul* yanında *ağça* (14) ~ *ahça* (2), *çık*-(16) ~ *çih*- (1), *koğu* (19) ~ *kohu* (2) şekilleri vardır.

Bu ikili şekillerin en eski örneği Sultan Veled'in Türkçe şiirlerinde görülür : *budah*, *ırah*, *korhu*, *yarpah*, *yohsul*, *alduh*, *gidermeh*, *görmeh*, *ıçmeh*, *sormah*, *uçmah*. Bunun yanında *artuk*, *ayruk*, *budağ* ~ *budah*, *buyruk*, *çık*-, *çok*, *korğ*-, *korğu* ~ *korhu*, *ok*, *okı*-, *yazuk*, *yok*, *yoksa*, *yoksul* ~ *yohsul*, *yuku* gibi örnekler bu gelişmenin SVTM. için standart olmadığını gösteriyor.

Bu gibi ikilikleri gösteren metinlerden biri de Süheyl.dir.

alhış ~ *alkış*, *arha*, *arğala*-, *arğalaş*-, *kalğan* ~ *kalhan*, *konuk* (5) ~ *konuh* (1), *konukla*-(7), ~ *konuhla*-(6), *korğ*-, *korhu*, *okı*-(passim) ~ *ohı*-(4), *sahla*-, *uçkun*- ~ *uçhun*-, *yoh*, *yohsa*, *yohsul*, *yok* (3), *yokaru* (5) ~ *yoharu* (2) vs. ,

Burada acaba söz konusu metinlerdeki ikili şekiller bir müstensih dili karışması mıdır, yoksa başlamış bir gelişmenin yarattığı ikilikler midir sorusu ortaya çıkıyor. Bunu çözmek çok kolay değildir. Ancak her iki durumda da, fonolojik bir temayülün varlığı açıktır. Bu

⁴ Şeyhî Divanına ait veriler F. K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi* (İst. 1977)'den alınmıştır.

metinlerden coğrafi olarak en batıda yer alan Germiyanlı Şeyhi'ninkidir.

Hem bu gelişmenin standart olduğu Kadı Burhaneddin Divanı, hem de diğer metinler yoğun olarak Orta Anadolu bölgesinde üretilmişlerdir. Bugünkü Anadolu ağızlarıyla karşılaştırdığımızda Batı Anadolu ağz grubunun IV., VI., VII. ve IX. alt gruplarında da kelime içinde ve sonunda /k/ > /h/ değişmesi karakteristiktir. Söz konusu ağzlar da coğrafi olarak esasen Orta Anadolu'ya (Ankara, Konya, Kırşehir, Kayseri, Malatya, Niğde, Sivas, Yozgat, Tokat vs.) denk gelmektedir.

Kelime içinde ve sonunda /k/ > /h/ değişmesi ile ilgili durumu şu şekilde özetlemek mümkündür :

Eski Türkiye Türkçesinde biri /k/'ları koruyan, diğeri ise sızıcılaştıran iki alt-ağız grubu vardır. Sonraki yüzyıllarda standart yazı dili birinci alt-ağız grubunun etrafında gelişmiştir. Diğer alt-ağız grubu ise Orta Anadolu'dan Azerbaycan'a kadar bir genişlik göstermekle birlikte, /k/'yı bir ağzın yine Doğu Anadolu'dan Suriye'ye kadar inen bir sahada var olduğu düşünülebilir. Erzurumlu olan Kadı Darir'in dilinde birkaç istisna dışında (dahı, yohsa, yohsul) patlamalı /k/'nın korunduğu, yine Suriye'de üretildiğini bildiğimiz Nazmu'l-Hilâfiyyat'da /k/'ların daha ileri derecede korunduğunu düşünürsek bunların da birer alt-ağız grubu kabul edilmesi gerekir.

/k/ > /h/ (Kelime başında) :

14. yüzyılda kelime başında /k/'ların /h/ olduğu yegâne metin Nesîmi Divânıdır. Söz konusu değişimin görüldüğü kelimeler: haçan⁵, hamu, handa, hansı. Bu özelliklerin diğer metinlerinkinden tamamen farklı bir alt-ağız grubunu temsil ettiği açıktır. Söz konusu fonolojik özellik sonraki yüzyıllarda

⁵ TS'de haçan verilerinden biri de Kadı Darir'in Siyer'ine aittir. Ancak, Darir'in diğer eserlerinde bu kelime hep kaçan şeklinde tespit edilmiştir.

gelişmesini devam ettirerek Azeri Türkçesi için karakteristik olmuştur.

16. yüzyıldan itibaren Tebriz'den Bağdat'a kadar uzanan bir coğrafyada kimi kelimelerde ön seste /h/'ların standart olduğu gözlenmektedir (Şah İsmail., Fuzulî, Hayalî.). Bu bölgede üretilen metinler aynı zamanda kelime içinde ve sonunda da /h/ ünsüzünü tercih etmekte olup genel bir /k/ > /h/ değişmesi bu alt-ağız grubunu karakterize eder. Söz konusu alt ağız grubunun, diğer fonolojik ve morfolojik ayırıcı özellikleriyle Azeri Türkçesi yazı dili oluşmuştur.

3. /b/ > /m/ :

Birinci şahıs zamiri *ben* Doğu Türk şivelerinde *men* şeklindedir. görülebilmektedir. Bilhassa *ben* ~ *men* farklılaşması bugün için Türkiye Türkçesi ile Azeri Türkçesini ayırmadaki kriterlerdendir. ETT metinlerinde *men* şekli görülmez. Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesi ile yazılmış bazı gazelleri ile Kadı Burhaneddin'in Kıpçakça yazılmış tuyuğlarında *men*, *meni*, *maña*, *munça* gibi şekiller geçmektedir; ancak bunların Eski Türkiye Türkçesinin özellikleri olmadıkları açıktır. Nesimi'de⁶ yer yer görülen *men*, *meni*, *menden*, *maña*, *munça*, *munda* şekilleri Azeri Türkçesinin karakteristik özelliğinin ilk örneklerindendir. 15. ve 16. yüzyılda Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah, Safevi hükümdarı Şah İsmail ve Fuzulî'nin eserlerindeki Azeri Türkçesinde bu şekiller standartlaşmıştır.

Bunların dışında Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde *miz* "biz" (Hurşid.), *moncuğ* "boncuk" (Hurşid.), *mengü* (Süheyl.) gibi /b/ > /m/ değişimleri seyrek olarak görülse de bunlar ağız grubu tespitine yarayacak sıklıkta geçmemektedir.

⁶ Nesimi ile ilgili veriler TS'den alınmıştır.

4. Göçüşme :

gibi ~ *bigi* göçüşmesi alt-ağız gruplarının tayininde kriter olabilecek bir dağılım göstermektedir. Sultan Veled'in Türkçe şiirlerinde hem *bigi* (20) hem de *gibi* (29) kullanılmakla birlikte bu ikiliğe müstensih dili karışmasının sebep olduğunu kabul edebiliriz. Ele aldığımız metinlerde bu edatın kullanımı şu şekildedir : *bigi* (Çarh., Süheyl., Karamanlı., Hurşid., Seyhî.,) *gibi* (Miftah., Varka., Elvan Çelebi., Nazm., Gunya., Mukaddime., Kadı Burhaneddin., Fütüh.,⁷ Kur'an Terc., Cerrahiyye., Marz., Elferec., Müntahab., İbn Kesir., Kemâliyye.,). TS'de *bigi* şekline ait otuz iki tanık kaydedilmiş olmakla birlikte bunların bir kısmı ait oldukları eserin dilindeki istisnai şekillerdir.

bigi şeklini standart olarak kullanan metinlerin çoğunun Orta Anadolu, (Konya, Kayseri, Kırşehir, Germiyan) bölgesine ait olduğunu söyleyebiliriz. Standart Türkiye Türkçesi ise *gibi* şeklini kullanan ağızların etrafında gelişmiştir. Bugün DS'de de *bigi* şekli kaydedilmemiştir.

16. yüzyıldan itibaren Azerî Türkçesinde *gibi* edatı genizsileşme ile *kimi* şeklindedir (Şah İsmail., Hayalî.). Başlangıçta Anadolu metinlerinde de görülen *tek* edatı ise 16. yüzyıldan itibaren Azerî Türkçesi için karakteristik olmuştur.

5. Önseste tonsuzlaşma /b/ > /p/ :

Eski Türkçe döneminde kelime başında /p/ fonemi münhasıran alıntı kelimelerde görülmekte olup Türkçe kelimelerde /b/ vardır : *bağarsuk*, *balık*, *bar*-, *baş*, *başla*-, *bir*-, *bilig*, *bulut* vs. (Gabain), Aynı dönem Brahmi yazmalarında önseste /b/ > /p/ tonsuzlaşması yaygındır (Gabain, & 5). Bunun bazı örnekleri şunlardır : *pâr* (< bar "var"), *parçâ* (< barça

⁷ TS'de Kadı Darir'in eserlerine ait tanıklarda *bigi* şekli kaydedilmiş olmakla birlikte, bunlar kullanım sıklıkları açısından Kadı Darir'in ağız grubuna ait sayılamazlar. Fütühü's-Şam Tercümesi, hem de Kıssa-ı Yûsuf isimli eserlerinde esas şekil *gibi* olarak tespit edilmiştir.

"bütün, hepsi"), *park* (< bark "bina, ev"), *paś* (< baş), *paśla-* (< başla-), *patıl-* (< batıl- "batmış olmak"), *pēg* (< beg "bey"), *pēlgü* (< belgü "nişan"), *perk* (< berk), *perü* (< berü), *pes* (< biş "beş"), *pśig* (< bışığ "pişmiş"), *pil-* (< bil-), *plik* (< bilig "bilgi"), *per-* (< bir- "vermek"), *po* (< bu), *pol-* (< bol- "olmak"), *pośgut* (< boşgut (öğüt)), *pört-* (< bört- "dokunmak"), *pul-* (< bul-), *pūlīt* (< bulit "bulut"), *plunç* (< bulunç "kazanç"), *purcâhk* (< burçak "burçak"), *pūs-* (< buş- "öfkelenmek"), *puyruk* (< buyruk "kumandan, vekil"), *püzâgu* (buzâgu "buzacağı"), *pūs-* (< buzul- "bozulmak, mahvedilmek"), *püt-* (< büt- "bitmek") vs. (Gabain).

Bu örnekler Eski Türkçe döneminde en azından Brahmi yazısını kullanan bir alt-ağız grubunun varlığını gösterir.

Eski Türkçe döneminde Brahmi yazılı metinler dışında önseste /b/ fonemi olan kimi kelimelerde Eski Türkiye Türkçesi döneminde bu fonem tonsuz /p/ye dönüşmüştür: *pişür-*, *poḥ* (Süheyl.), *pişirici*, *pişür-* (İbn Kesir.), *pusu*, *piş-* (Varka.) ve TS'de /p/ ile tespit edilen bazı kelimeler *parmak*, *pişi*, *pusu*'dur. Görülüyor ki, ETT devresinde henüz /b/ > /p/ gelişmesi ileri bir safhada değildir. XV. yüzyılın başlarında istinsah edilen Mukaddime.'deki örnekler ise ileri derecede bir tonsuzlaşma ile karakterize edilen özel bir alt-ağız grubuna işaret etmektedir. Aşağıda bu eserde /p/ ile tespit edilen kimi Türkçe kelimelerin bir listesi verilmiştir :

paḵ- "bakmak", *pal* "bal", *pañ* "ezan (< ban)", *pañla-* "ezan okumak (< banla-)", *pañ* "bana", *paş* "baş", *paşla-* "başlamak", *pat-* "batmak", *peg* "bey", *pegle-* "beklemek", *peñdeş*, "benzeş", *peñze-* "benzemek", *perkit-* "berkitmek, sağlamlaştırmak", *pil-* "bil", *piş* "beş", *pişinci* "beşinci", *pozıl-* "bozulmak", *pöyüglüg* "büyüklük", *puña* "buna", *punlar* "bunlar", *puñal-* "bunalmak", *purnın* "burnunu", *pükül-* "bükmek".

Metinde (pe) harfi ile yazılışı tespit edilemeyen tek istisna *barmaḵ* "parmak" kelimesidir.

tevpesüz (< tevbe), *ğâlipâ* (< gâlibâ) gibi alıntı kelimelerde de içseste tonsuzlaşma görülmektedir.

En eski örneklerini Brahmi yazılı Eski Türkçe dönemi metinlerinde gördüğümüz önseste /b/ > /p/ değişmesi ETT metinlerinden yalnızca Mukaddime. için karakteristiktir. Bu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

gelişmenin günümüz Anadolu ağızlarının Kuyezdoğu grubu (Trabzon ve kısmen Rize) için karakteristik olduğu bilinmektedir (Karahan 1996 : 104-105).

6. /k/ > /g/ Tonlulaşması :

Eski Türkçede tonsuz öndamak fonemi /k/, Standart Türkiye Türkçesinde kimi kelimelerde tonlulaşarak /g/ olmuş, kimisinde ise değişmemiştir : *kendi, kişi, küçük, kimse, kes-* yanında *gel- git-, gibi, gerek, gör-* vs. Bazı ETT metinlerinde Eski Türkçe ve Standart Türkiye Türkçesinde tonsuz olarak tespit edilen /k/ foneminin tonlulaştığı görülür (*gişi, gemük, geçi, gendü, girbük* vs.); bu fonem, *kef* harfinin üstüne (kimî zaman altına) üç nokta konularak gösterilmektedir (Develi 2000).

Mukaddime., tonsuz /k/ ünsüzünü önseste, içseste ve sonseste tonlulaştırmasıyla diğer eserlerin dilinden ayrılan önemli bir alt-ağız grubunu temsil etmektedir. Bu metinde hem Türkçe hem alıntı kelimelerde karakteristik bir /k/ > /g/ tonlulaşması tespit edilmektedir. Aşağıdaki örneklerde /g/ fonemi *kef* harfinin üstüne üç nokta konulmak suretiyle temsil edilmiştir :

Türkçe kelimelerde : *bergitmemeg, bildürdüg, bildürdüg, bilmegden, buyurmuşgen, dimeg, egşilmez, eyideceg, eyitmegdür, gerekse, gesiciler, getürdüg, gi, -gil, gim, gimisi, gimse, girmeg, gişi, gölgecüg, ideceg, igisi, işlemegde, itmeg, ittügleri, küçüg, okırgen, örü tururgen, peglerler "beklerler", pöyüglügi, siñeg, söyledüg, südüg, tügetmeyince, yükseg* vs.

Alıntı kelimelerde : *Ebâ Begr* (Ebâ Bekr), *egşer* (< ekşer), *farz-ı gifâye* (< kifâye, *figr* (< fikr), *gâfir* (< kâfir), *gefeni* (< kefen), *gemâl* (< kemâl), *gerem* (< kerem), *gitâb* (< kitâb), *güfür* (< küfr), *hegîmdür* (< hekîm), *higmetine* (< hikmet), *ingâr* (< inkâr), *megrüh* (< mekrüh), *milginden* (< milk), *müngir* (< münkir), *mütegellim* (< mütekellim), *rügün* (< rükn), *şügrin* (< şükr), *terg* (< terk), *vegil* (< vekil), *zegât* (< zekât) vs.

Benzer bir tonlulaşmanın kısmî örneklerine bugün kimi Kuzeydoğu Anadolu ağızlarında (Trabzon) rastlamaktayız.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

Ancak bu ağızlarda Mukaddime.'deki kadar yaygın ve düzenli bir /k/ > /g/ tonlulaşması söz konusu değildir.

Sonuç

Sonuç olarak Eski Türkiye Türkçesinde 13.-15. yüzyıllarda üç ağız grubu tespit etmek mümkündür:

1. Ağız grubu : Kelime içinde ve sonunda /k/'ları koruması, dil uyumunun bozulmaması, ben zamiri ve gibi edatıyla karakterize edilir. Anadolu'nun batısında yayılmıştır. Standart Türkiye Türkçesi bu ağız etrafında gelişmiştir.

Bu grubun en önemli alt-ağız grubu Mukaddime.'de temsil edilmektedir. Bu alt ağız grubu kelime başında /b/ > /p/ tonsuzlaşması ve kelimenin her yerinde görülen bir /k/ > /g/ tonlulaşması ile karakterize edilir. Bu özellikleri açısından bugünkü kimi Kuzeydoğu Anadolu (Karadeniz) ağızlarına yakınlık göstermektedir.

Bu grubun içinde ikinci bir alt-ağız grubu *dahı* edatının fonetik çeşitlenmesiyle ayırt edilir . Bu edatın *dakı* şekli Orta Anadolu bölgesinde üretilmiş olan Elvan Çelebi.'de ve Suriye (Hama)'de üretilmiş olan Nazmu'l-Hilâfiyyat'ta standarttır. Bu iki metin diğer özellikleriyle 1. ana ağız grubunun fonolojik özelliklerini taşırlar.

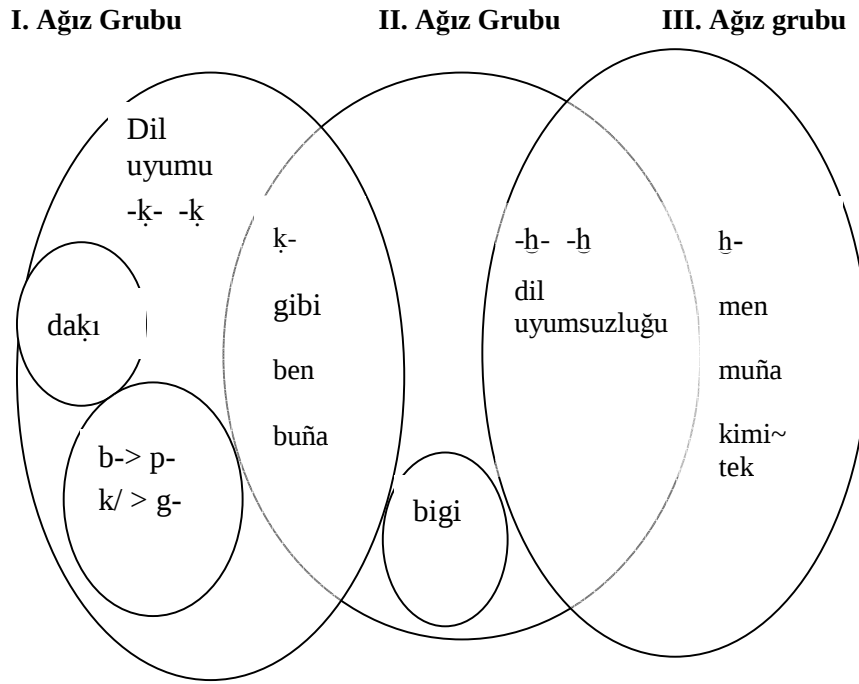
2. Ağız grubu : Kelime içinde ve sonunda /k/ > /h/ gelişmesi ve dil uyumsuzluğu temayülü ile karakterize edilir. Bu ağız grubuna ait metinlerin menşesine bakarak bu grubun Orta Anadolu'dan Azerbaycan'a kadar uzanan bir sahada yayıldığını kabul edebiliriz. *gibi* ~ *bigi* edatı, dil uyumu bu grubu alt-ağız gruplarına ayırır. Muhtemelen Konya-Karaman, Kütahya civarında kullanılan ağız bir *bigi* ağızıdır. Ek uyumsuzluğu ise Konya'dan başlayıp Doğu Anadolu'ya kadar uzanan ve Azeri sahasıyla iç içe giren bir alt-ağız grubunu belirler.

3. Ağız grubu : Kelime başında /k/ > /h/ gelişmesi, *men* zamiri, dil uyumsuzluğu temayülü, *kimi* ve *tek* edatları bu grubu karakterize eder. Tebriz, Şirvan, Bağdat'a kadar olan

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008

sahalar muhtemel yayılma alanıdır. Kelime içinde /k/ > /h/ değişmesi ve bazı eklerde dil uyumsuzluğu ile 2. ağız grubu ile birleşir.

KISALTMALAR :

Cerra.	: Cerrahiyyetü'l-Haniyye.
Çarh.	: Çarhname, Ahmed Fakih.
Elferec.	: Elferecî ba'de's-şidde.
Elvan Çelebi.	: Menâkıbu'l-Kudsiyye, Elvan Çelebi.
Fütûh.	: Fütuhu's-Şam Tercümesi, Erzurumlu Kadı
Darir.	
Gunya.	: Kitab-ı Gunya.
Gülistan.	: Gülistan Tercümesi, Manyaslı Kadı Mahmud
Hurşid.	: Hurşidname, Şeyhoğlu Mustafa
İbn Kesir.	: Tarih-i İbn Kesir Tercümesi, Şirvanlı Mahmud.
Kadı Burhaneddin.	: Kadı Burhaneddin Divanı
Karamanlı.	: Karamanlı Aynı Divanı.
Kemaliyye.	: Kemaliyye. Şirvanlı Mahmud.
Kur'an Tercümesi.	: XV.Yüzyıl Başında Yapılmış Bir Kur'an Tercümesi.
Marz.	: Marzubanname Tercümesi, Şeyhoğlu Sadrüddin.
Miftah.	: Miftahu'l-Cenne, Ahmed-i Dai.
Mukaddime	: Kitâbu Mukaddimetü fi 'İlmî'l-İbâdât, Kutbeddin
İznîkî.	
Müntahab.	: Müntahab-ı Şifa, Hacı Paşa.
Nazm.	: Nazmu'l-Hilafıyyat Tercümesi.
Süheyl.	: Süheyl ü Nevbahar.
SVTM	: Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri.
Şeyhî.	: Şeyhi Divanı.
Şeyyad.	: Yusuf u Zeliha, Şeyyad Hamza.
TS	: Tarama Sözlüğü.
Varka.	: Varka ve Gülşah, Yusuf-ı Meddah.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

KAYNAKÇA

- Ahmed Fakîh, Çarhname*, Hazr. Mecdut Mansuroğlu, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1956.
- Ahmed-i Da'i, Miftâhü'l-Cenne (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizimi)*, Hazr. Gürer Gülsevin, Doktora Tezi, İnönü Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1989.
- Celalüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifa, II, Sözlük*, Hazr. Zafer Önler, Simurg, İstanbul 1999.
- Elferecî Ba'de's-Şidde, 1. Cilt (Dil İncelemesi-Metin), 2. cilt (Sözlük)*, Doktora Tezi, Hazr. Mustafa Koç, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
- Erzurumlu Darîr, Kıssa-i Yûsuf – Yûsuf u Züleyha*, Hazr. Leylâ Karahan, TDK Yay. Ankara 1994.
- F. Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.
- F. Kadri Timurtaş, *Şeyhî ve Hüsrev ü Şîrîn'i, İnceleme-Metin*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980.
- Hayâlî-i Gülşenî Dîvânı*, Hazr. Türkân Alvan Çınar, Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
- İsmet Cemiloğlu, *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, TDK Yay., Ankara 1994.
- Karamanlı Aynî ve Divanı*, Hazr. Ahmet Mermer, Akçağ Yay., Ankara 1997.
- Kutbeddin Muhammed İznîkî, *Kitabu Mukaddimeti fi-İlmi'l-İbâdât*, Yazma, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Ktp.
- Kitâb-ı Gunya*, Hazr. Muzaffer Akkuş, TDK Yay., Ankara 1995.
- Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay. Ankara 1996.
- Mahmud b. Kâdî-i Manyas, *Gülistân Tercümesi, Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, Hazr. Mustafa Özkan, TDK Yay. Ankara 1993.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

- Mecdut Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1958.
- Mertol Tulum, *Tarihî Metin Çalışmalarında Usul, Menâkıbu'l-Kudsiyye Üzerinde Bir Deneme*, Deniz Yay., İstanbul 2000.
- Mes'ûd bin Ahmed, *Süheyl ü Nev-Bahâr*, İnceleme-Metin-Sözlük, Hazr. Cem Dilçin, Ankara 1991.
- Muhammed bin Hamza, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, 2. Cilt (Sözlük), Hazr. Ahmet Topaloğlu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1978.
- Muharrem Ergin, "Kadı Burhanettin Divanı Üzerinde Bir Gramer Denemesi", *İ.Ü. TDED*, III, 1951, 287-327.
- Muhsin Macit, *Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah ve Türkçe Şiirleri*, Grafiker Yay., Ankara 2002.
- Nazmu'l-Hilâfyyat Tercümesi*, Hazr. Azmi Bilgin, TDK Yay., Ankara 1996.
- Nesrin Altun, *Erzumlu Darîr'in Fütûhu's-Şâm Tercümesi*, *Giriş – Metin – Açıklamalı Dizin*, Doktora Tezi, Marmara Üni., İst. 1996.
- Sadrüddin Şeyhoğlu, *Marzubân-nâme Tercümesi*, *İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Hazr. Zeynep Korkmaz, A.Ü. DTCF Yay. Ankara 1973.
- Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Feraşşâd)*, *İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini*, Hazr. Hüseyin Ayan, Atatürk Üni. Yay., Erzurum 1979.
- Şeyyâd Hamza Yûsuf ve Zeliha, *Nakleden* : Dehri Dilçin, TDK, İst. 1946.
- Şirvanlı Mahmud, *Kemâliyye (Giriş, İnceleme, Cümle bilgisi, Metin, Sözlük)*, Hazr. Muhammet Yelten, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1993.
- Şirvanlı Mahmud, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük)*, Hazr. Muhammet Yelten, TDK Yay. Ankara 1998.
- Tahsin Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*, Breslau 1938.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

Tarama Sözlüğü, TDK Yay.VII c.t.

Tourkhan Gandjei, *Il Canzoniere di Şâh Ismâ'îl* „ağâ“,
Istituto Universitario Orientale, Napoli 1959, 54+163.

*Yûsuf-ı Meddâh, Varka ve Gülşah (Giriş-Gramer İncelemesi-
Metin-Dizin)*, Hazr. Kâzım Köktekin, Atatürk Üni. Fen-
Edebiyat Fakültesi Yay. Erzurum 2001.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*